

КЫРГЫЗ ЭТНОМАДАНИЯТЫНДА АДЕПТИК ПРИНЦИПТЕРДИН КОЛДОНУЛУШУ

Умарова Р.Н.-п.и.к., ОшМПУнун доценти

Аннотация: Бул макалада кыз балдарды гендердик социалдаштыруу процессиндеги улуттук баалуулуктар талдоого алынган жана анын кыргыз этномаданиятындагы ролу аныкталган.

Түйүндүү сөздөр: гендер, социалдаштыруу, этнос, этномаданият, этникалык система, каада-салт, адептүүлүк, ар-намыс кодекси, эне-культу.

ПРИМЕНЕНИЕ ЭТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ В КЫРГЫЗСКОЙ
ЭТНОКУЛЬТУРЕ

Умарова Р.Н.- к.п.н., доцент ОшГПУ

Анотация: В данной статье проанализировано национальные ценности в гендерном социализации девочек и определены их роль в кыргызском этнокультуре.

Ключевые слова: Гендер, социализация, этнос, этнокультура, этническая система, традиция, нравственность, кодекс чести, культ материнства.

APPLICATION OF ETHICAL PRINCIPLES IN THE KYRGYZ
ETHNOCULTURE

Umarova R.N.-p.i.k., OshMPUun associate professor

Abstract: This article analyzes the national values in the gender socialization of girls and identifies their role in the Kyrgyz ethnic culture.

Keywords: gender, socialization, ethnos, ethnic culture, ethnic system, tradition, morality, code of honor, the cult of motherhood.

Ар бир индивид тигил же бул этноско таандык. Этникалык таандык болуу адам табиятынын, алда канча терең, аң-сезим менен психологияга карата тышкы болуп эсептелген кайсыл бир жагын чагылдырып турат, мунун жогорку нерв ишмердүүлүгүнүн формасы деп түшүнөбүз. Этникалуулук коомдук жана саясий институттарга бекемделген тарыхый терендикке жана “уюшумдуулукка” ээ. Этникалык система – бул ар дайым бүтүн, мааниге ээ болгон система. Этникалык бирдейлүүлүк өз негизинде конкреттүү маданияттын “этникалык” же “локалдуу” деп белгиленип, белгилүү бир мейкиндик-убакыттык континуумда (анын масштабына жана бөлүнүп көрсөтүлгөн белгилерине карабастан) каралып жүргөн система катары түшүнүлүүчү жалпылыгына ээ [6].

Тарыхый эс-тутум аркылуу социалдаштырууга өзгөчө көңүл бурулат. “Тарыхый эс-тутумсуз – каада-салт жок, каада-салтсыз – маданият жок, маданиятсыз – рухий дөөлөт жок, рухий дөөлөтсүз – инсан жок, инсансыз – эл жок” [3,82-6]. Мына ушуга байланыштуу төмөндөгү маселелер улам актуалдуу болуп баратат.

1. Адептик мураска кандай мамиле жасоо керек;
2. Рухий маданият казынасынан эмнелерди алуу керек;
3. Илгерки жана жакынкы тарыхый өтмүш жараткан баалуулуктарды кантип пайдалануу керек.

Тарыхый менен логикалуунун, салттуу менен жаңы нерсенин биримдигин жана карама-каршылыгын эсепке алуучу жол гана анын объективдүү сүрөттөлүшүн бере алат жана өнүгүүсүнүн кыймылдаткыч күчтөрүн ачып бере алат. Жалпы адамзаттык моралдын айрым адам тарабынан мыкты даражада өздөштүрүлүшү ал өткөн доорлордун мыкты көркөм жетишкендиктеринен өз акыл сезиминин калыптануу булагын көрүү жөндөмдүүлүгү канчалык экендиги менен, коомдун пайда болуусунун тарыхый этаптарын объективдүү түшүнүүгө, өткөндүн көп түрдүү коомдук процесстеринен өнүгүүсү азыркы коомдун адептик маданиятынын калыптануусуна өбөлгө түзгөн нерселерди аныктап, бөлүп алууга канчалык жөндөмдүү экендиги менен аныкталат. Мында, тарыхый этаптардын өнүгүүсүн айрым бир индивид четтен көз салып туруусу жөнүндө эмес, аларды аңдап-сезүүсү, инсандык факторду мурдагы муундардын рухий жетишкендиктери аркылуу кайра түзүүсү

жана байытуусу жөнүндө сөз болуп жаткандыгын баса белгилөө зарыл. Адептик маданияттын өзөктүү белгилери мурастоонун социалдык коду катары чыга келет. Өткөндүн адептик баалуулуктарын максималдуу өздөштүрүү адептүүлүктүн педагогикалык маселелерин теориялык жактан иштеп чыгууну алга жылдыруучу зарыл шарт болуп саналат.

Маданият өзүнө белги-символикалуу системалардын тарыхый конкреттүү жыйындысын, бытиенин жана дүйнөнү кабылдоо, ойлоо, түйшөлүү жана аракеттенүү ыкмалары түрүндөгү, ошондой эле каада-салттар, билим, баалуулуктар, баалоо жолдору жана критерийлери, максаттар жана маанилер түрүндөгү өздөштүрүү ыкмаларын жана тажрыйбасын камтып турат. Саналып өткөндөрдүн баарысы рухий ишмердүүлүк тажрыйбасын этникалык жана инсандык менталитетте сактап жана кайра жандантып турат.

Коомдук жүрүм-турум нормалары туруктуу социалдык-экономикалык мамилелер жыйындысы менен бирге акыры келип, бүтүндөй алганда коомдун мүчөлөрүнүн айрым кылык-жоруктарын жана жүрүм-турумун жөнгө салат, өсүп келе жаткан инсанда белгилүү бир турмуштук тажрыйбаны, ошондой эле ички мүдөөлөрүн жана жүрүм-турум автоматизмин иштеп чыгып, анын өнүгүүсүн долбоорлойт жана багыттайт. Улантуучулук, өзгөргүчтүк жана инерттүүлүк сыяктуу дал ушул өзгөчөлүктөргө байланыштуу социалдаштыруудагы негизги баалуулуктарды өзгөрүп кеткен социалдык-саясий, социалдык-экономикалык шарттарды эсепке алуу менен бир муундан экинчи муунга өткөрүп берүүгө мүмкүн болот. Каада-салттар жана улантуучулук маданияттын туруктуулугун камсыз кылат. Этностун салттуу аң-сезими реалдуулукка карама-каршы келип, анда ылайыкташтыруучулук зор касиеттерге ээ болгон альтернативдүү каада-салттары да жок болсо, этнос абсолюттуу түрдө, этникалык маданиятын кыйратып алуудан качып, жаңы маданий каада-салтты жаратат. Мында этностун өзүнөн-өзү кайра түзүмдөлүшү болуп өтөт. Кайра түзүмдөлүү механизминин мобилдүүлүгү этностун “жандуулугун, чыдамкайлыгын” камсыздайт [4, 36-6]. Этнос иденттүүлүктү сактап калуу үчүн Трансфердин ылайыктуу вариантын табуусу керек, өзүнүн этникалык константаларынын айланасында дүйнөнүн жаңы сүрөттөлүшүн жаратып топтоштурат, мындай сүрөттөлүш анын өтмүшүндө болгон эмес жана аны менен кадимки салттуу улантуучулук сызыктары аркылуу эмес, этностук борбордук маданий темасынын өзгөрбөстүгү аркылуу байланышкан. Этнос дүйнөсүн өзүнүн борбордук маданий темасын ага проекциялап түшүрүү мүмкүнчүлүгү болгондой кылып өзгөртө албагандыктан, ал өзүнүн ички уюштуруучулук принциптерин алмаштырат да, дүйнөнүн бириктирүү этикалык сүрөттөлүшүнүн зарыл болгон теңдемин орнотот, бул теңдем ошол маданият үчүн жаңы институтцияларды иш жүзүндө калыптануусуна айланат.

Маданияттын бир бөлүгү жүрүм-турумдук нормалардан жана стандарттардан турат. Анын башка бөлүгү идеологиялык ой жүгүртүүлөрдөн жана жүрүм-турумдун айрым формаларын акыл-эс менен түшүндүрүүдөн турат. Жүрүм-турум моделдери социалдашуу процессине муундан-муунга берилет жана алар адам жамааттарын курчап турган чөйрөгө ылайыкташтыруучу механизм болуп саналат. Г. Хофстеде ойлом, туюм жана жүрүм-турум моделдерин “менталдык программалар” же “акылдын программалык камсыздалышы” деп атайт. Ар бир адам өзүндө менталдык программанын маданияттын түрдүү деңгээлдерине төп келүүчү бир нече катмарларын алып жүрөт. Г. Хофстеде маданияттын төмөндөгү деңгээлдерин бөлүп көрсөтөт: а) улуттук деңгээл б) этикалык, диний деңгээл лингвистикалык жалпылык деңгээли в) тигил же бул жыныска таандыктык деңгээл, г) муундардын, ата-бабалардын, ата-энелердин, балдардын деңгээли, д) социалдык деңгээл, е) эмгек жамаатындагы социалдашууга дал келүүчү корпоративдик деңгээл [8].

Ар бир этностун маданияты бөтөнчө. Ар бир дүйнөлүк маданиятка өз алдынча кайталангыс салым кошот. Бардык маданияттар теңдеш жана тең маанилүү, ар бири жалпы адамзаттык маданиятты байытат жана этностун сакталуусун камсыз кылат. О. Шпенглер ар бир маданияттын уникалдуулугун тастыктаган [7]. Н. Я. Данилевский маданияттын деэтнизациялоонун натыйжаларынан сактанууну айткан. Жалгыз бир маданий-тарыхый типтин бүткүл дүйнөлүк үстөмдүгү адамзаттын ар түрдүүлүктүн элементтеринен ажыратмак. Мунун өзү “элдин адептик өзүнчөлүгүн” жоготууга алып келмек [5, 56-6.].

Кыргыздарда турмуштагы маанилүү билгичтиктер менен көндүмдөр, ден-соолугун чыңдоо, эмгекти сүйүү, адептүүлүк жана тарбиялоо тууралуу өздөрүнүн өзгөчө түшүнүктөрү болгон. “Адам бол!” – деген кыска, бирок нуска талап турмуштук маңызын жаңыдан түшүнө баштаган балага коюлган. Эл дайыма тарбиялоонун максатын инсанды өркүндөтүү катары түшүнгөн. “Адам”, “адамкерчилик” деген сөздөрдү кыргыздар морал менен жүрүм-турум этикасынын коомдогу жана күнүмдүк турмуш-тиричиликтеги белгилүү бир кодекси катары түшүнүшкөн жана азыр дагы

ошондой. Бул кодекстин мааниси кимдир бирөө үчүн артыкчылык болгон эмес, аны ар бир кыргыз түшүнүүсү керек эле. Себеби бул эрежелерди билбегенге кыргыз социумунда жашоо мүмкүн эмес эле. Кыргыздардын ар намыс, адамдын адам катары милдети, ата-эне, эл, айыл алдындагы милдеттери жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн түпкү маңызы мына ушундай. Анын үстүнө кыргыздарда “адам” деген сөз гумандуулук, “тартиптүүлүк”, “адамкерчиликтүү” деген адептүүлүк түшүнүктөрүн атоочу сөздөрдүн курамына кирет. Адамда адамкерчиликке тарбиялоо – кыргыз элинин салттуу тарбия системасынын маңызы.

Кыргыз этномаданиятында “намыс”, “уят” сыяктуу адептик принциптерди жеке аң-сезимдин өзөгүн түзүүчү, өзүнө моралдын нормаларын билүүнү, көз караштарды жана сезимдерди камтыган жеке ынанымдарга айландырууну адептик тарбиянын максаты деп эсептеген. “Намыс”, “уят” түшүнүктөрү адамдын эрктик сапаттарын камтып турат, мунсуз анын ынанымдары жүрүм-турум фактысына айлана албайт. “Намыс” деген сөз тарбиялуулук, жөнөкөйлүк, сылыктык, урматчыл сыяктуу түшүнүктөр менен теңдеш биригет: “Намыс өлүмдөн күчтүү”, “Жигитти намыс өлтүрөт, коёнду камыш өлтүрөт”.

Кыргыздар улууларды урматтоо деген көөнө салты менен сыймыктанат, бул карыялардын акылмандыгына, турмуштук бай тажрыйбасына, тарбиялык үлгүсүнө жана рухий мураска болгон мамилесин билдирет. Жашы чоңдорго жасалган урмат эң жогорку адептик сапат катары бааланат. Буга балдарды жаштайынан тарбиялашат. Улууга дайыма төрдөн орун беришет. Улуу адамды жолуктурганда ал такыр бейтааныш адам болсо да, кичүүсү биринчи салам берет, керек болсо жардам берип кызмат көрсөтөт. Эгерде көчөдө аксакал жөө бараткан болсо, үйдүн ээси бир азга ишин калтыра коюп, аны керектүү жерге жеткирип коюуга милдеттүү. Узак сапарда бараткан адамды үй ээси үйүнө чакырып, кымыз же чай ичирип андан ары узатып коёт. Адатта мындай иш балдарга тапшырылат. Ал эми балдар муну менен сыймыктанат, ал үчүн кызыктуу, ал бирөөгө жакшылык кылгысы келет. Бул жакшынакай каада - салт бүгүн да айыл элинде айрыкча тоодогу айылдарда күчүн жогото элек. Балдар өз ата-энесинин атынан айтуудан ийменишет. Жашы улууларга урматтоо менен мамиле жасоо анын узак жашагандыгын, көптү көргөндүгүн, көптү билээрин таанууну туюндурат. Улууларды урматтаган жаштар өз элинин өтмүшү менен сыймыктанбоого акысы жок.

Кыргыздардын маданиятында ата-эне өзгөчө орунда турган, бул өзүнчө культка айланган деп айтууга болот. Ата-энени урматтоо адептик баалуулуктардын шкаласында базалык болуп эсептелген, ушунун негизинде адептик нормалар менен тарбиянын бүтүндөй пирамидасы тургузулган. Аларга сый-урматсыз мамиле кылуу аморалдуулукка тете болуп, катуу сынга алынган.

Эл чыгармачылыгында эненин образы, ак пейили жана балдарына берилгендиги даңазалуу ырдалган. Эне культу – анын тарбиялык ролун гана эмес, тарбиялык процесстин иштиктүүлүгүнүн негизги шартын таануу, ошондой эле энеге болгон сүйүүсүз жана сый – урматсыз адептүүлүк жактан татыктуу адамды тарбиялоо мүмкүн эместиги жөнүндөгү түшүнүктүн күбөсү болуп саналат. Өз баласынын жан дүйнөсүндөгү ар бир кыймылды эне гана түшүнүп, ага татыктуу жооп берет. Дал ошол энеге болгон сүйүүнүн жаралышында баланын инсан катары калыптануусу башталат.

Кыргыздарга мекенге, өз элине болгон сый-урмат маанилүү моралдык талап болуп эсептелинет. Бул идеологиянын маңызы болуп, ар дайым туулган жерине болгон сүйүү ата-бабасынын арбактарын сыйлоо болуп эсептелинет. Жаңыдан гана төрөлгөн адам педагогиканын объектиси болуп калган, педагогиканын негизги принциптери жана аныктоолору төмөндөгүлөр болгон.

- Үйдүн болочок түркүгү – атаны, үйдүн болочок куту – энени тарбиялоо;
- Эл, жердин коргоочусун тарбиялоо;
- Үй-бүлөлүк мындайча алганда мамлекеттик каада-салттарга тарбиялоо;

Адамдын моралдык турпатына коюлуучу талаптар ыктыярдуу түрдө коомдук пикирдин күчү менен колдоо таап келген. Айылда ар бир адамдын турмушу алаканга салгандай көрүнөө. Ар бир үй-бүлө тууралуу белгилүү сөздөр айтылып, “өзүнчө оозеки тарыхы” жазылып, муундан-муунга берилип келет. Кээде төмөнкүдөй сөздөргө күбө болосун: “Ал татыктуу үй-бүлөдөн чыккан, ага ишенсе болот” деген. Көпчүлүк учурда улуулар үй-бүлөнүн намысын сактоо менен өзү жөнүндө гана эмес балдарынын келечеги жөнүндө ойлонот. Сөзгө калган, тагдырына так салып алган инсанга жамаат тарабынан ишеним артылбайт, айланадагыларга жек көрүнөт. Моралдык жактан катуу сынга калат. Ар-намыс алдоого, таш боорлукка, ырайымсыздыкка, сөзгө турбоого, кыйынчылык башка түшкөндө жардамга келбей коюуга жол бербейт. Ал адамды эрдикке түртөт. Жамааттык ар-намысты сезе билүү баланы жаңы баскычка көтөрүп, ал өз жүрүм-турумун жамааттын ар-намыстык

кызыкчылыктары менен айкалыштыра баштайт. Ошентип, ар-намыс сезими баланын моралдык өнүгүүсүндө чоң мааниге ээ болот, ошондуктан ар-намыс сезимин тарбиялоо жөнүндө кам көрүү элдик педагогикадагы башкы нерселердин бири. Эл оозунда жаман сөзгө калуу катуу уят эсептелет: “Жакшыдан бак калат, жамандан так калат” (кыргыз эл макалы). Ошентип кыргыз кыздарынын акылгөйлүгү, ак пейилдүүлүгү, сыймыктуулугу, жөнөкөйлүгү, сабырдуулугу жогору бааланган. Бул тууралуу кыргыз эл ырларында ырдалат. Кыргыздарга никеге чейин балалуу болуу өтө сейрек учураган жат көрүнүш. Кокус ушундай болсо ал кызды гана эмес, бүтүндөй урууну уятка калтырат. Бул тууралуу ушак-айың башка айылдарга чейин жетип үрөй учурган көрүнүш катары элдин эсинде калат.

Педагогикалык-психологиялык адабияттарды талдоо жана этномаданий дөөлөттөрдүн негизинде кыз балдарды гендердик социалдаштыруу боюнча жүргүзүлгөн эксперимент окуу-тарбия процессинде кыз балдардын курактык жана психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу, окуу материалдары катары кыргыз этномаданий дөөлөттөрүндөгү педагогикалык каражаттарындагы идеяларды системалуу пайдалануу, педагогикалык жаңы технологияларды колдонуу кыз балдарды гендердик социалдаштыруунун натыйжалуулугун арттыраарын көрсөттү. Кыз балдарды гендердик социалдаштырууда салт-усулдар: түшүндүрүү, айтып берүү, аңгемелешүү ж.б макалдар менен иштөө жана педагогикалык жаңы технологиялар: талкуу, кичи топтордо иштөө, жуптарда иштөө, класстер түзүү жана оюн технологиялары ж.б. эриш-аркак пайдалануу өзүнүн оң натыйжасын берээри эксперименттик иштерде аныкталды.

Изилдөөнүн жүрүшүндө алынган натыйжалар кыз балдарды гендердик социалдаштырууда төмөнкүлөрдү эске алуу зарыл экендигин айкындады:

- Окуу-тарбия процессинде окуучуларга этномаданий жүрүм-турум жөнүндө маалыматтарды көбүрөөк берүүгө басым жасоо;
- Окуучулардын толлеранттуу жүрүм-турум боюнча түшүнүктөрүн такай кеңейтип жана тереңдетип баруу, толлеранттуу жүрүм-турум жасоого оң мотивацияны калыптандыруу;
- Элдик педагогикадагы этномаданий идеяларга негизденип (жомокторду, маалдарды ж.б. пайдаланып) атайын тарбиялык иштерди жүргүзүү.

Адабияттар:

1. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. – Бишкек, 1999.
2. Васильцова З.П. Мудрые заповеди народной педагогики. - М., 1984.
3. Волков Г.Н. Этнопедагогика. Чебоксары, 1974.
4. Волков Г.Н. Этнопедагогика. М., Академия, 1999.
5. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. – М. ИЦ: “Древнее и современное” 2002.
6. Мукасов Ы.М. Кыргыз элинин философиялык ойломунун тарыхый динамикасы. – Б: Илим, 2004.
7. Шпенглер О. Закат западного мира. – М: “Альфа-книга”, 2014.